

Date: 23rd June-2026

ARAB TILIDA O‘TIMLI VA O‘TIMSIZ FE‘LLAR MOHIYATI, BELGILARI VA
O‘ZBEK TILI BILAN QIYOSIY TAHLILI

Nuriddin Yusupboyev

Oriental universiteti Tillar-1 kafedrası o‘qituvchi-stajyori

Annotatsiya. Ushbu maqolada arab tili grammatikasidagi **الم تعدي** (o‘timli fe‘l) va **ال لازم** (o‘timsiz fe‘l) tushunchalari "Mafatih al-I‘rob" asari asosida tahlil qilinadi. Maqolada ushbu fe‘l turlarining ta‘riflari, belgilari, turlari, gapda tutgan o‘rni va o‘zbek tili bilan qiyosiy tahlili beriladi.

Kalit so‘zlar: arab tili grammatikasi, **الم تعدي**, **ال لازم**, o‘timli fe‘l, o‘timsiz fe‘l, **ال فعلية الجملة**, qiyosiy tilshunoslik.

Abstract. This article analyses the concepts of **الم تعدي** (transitive verb) and **ال لازم** (intransitive verb) in Arabic grammar based on the work Mafatih al-I‘rab. The article examines definitions, features, types, syntactic roles and a comparative analysis with the Uzbek language.

Keywords: Arabic grammar, transitive verb, intransitive verb, verbal sentence, comparative linguistics.

1. KIRISH

Arab tili grammatikasi — o‘zining aniq va mukammal tizimi bilan ajralib turadigan tillardan biridir. Ushbu tizimda fe‘l (**ال فعل**) eng markaziy o‘rinni egallab, uning turlari va gapda tutgan vazifasi alohida o‘rganiladi. Arab tilshunosligida fe‘llar o‘ziga xos mezonlar asosida tasnif qilinadi: zamonga ko‘ra (o‘tgan, hozirgi-kelasi, buyruq), ma‘lum-noma‘lumga ko‘ra va eng muhimi — to‘ldiruvchiga munosabatiga ko‘ra.

Aynan so‘nggi tasnif — ya‘ni fe‘lning o‘timli (**الم تعدي**) yoki o‘timsiz (**ال لازم**) ekanligini aniqlash masalasi — arab tilini o‘rganuvchilar uchun ham amaliy, ham nazariy jihatdan katta ahamiyat kasb etadi. Chunki bu tasnif nafaqat grammatik tahlilga, balki gapning to‘g‘ri tuzilishiga, tarjimaga va uslubiyatga ham bevosita ta‘sir qiladi.

Ushbu maqolada Abd ar-Rahman an-Najdining "Mafatih al-I‘rob" asaridan foydalanib, **الم تعدي** va **ال لازم** tushunchalari ilmiy-tahliliy tarzda o‘rganiladi. Maqola arab tili darslarida qiyosiy metodni qo‘llash orqali o‘zbek tilida so‘zlashuvchi talabalar uchun ham foydali bo‘lishi ko‘zda tutilgan.

2. **ال فعلية الجملة** — FE‘LLI GAP

"Mafatih al-I‘rob" asarida fe‘lli gap (**ال فعلية الجملة**) quyidagicha ta‘riflanadi: fe‘l va faoldan tashkil topgan, ya‘ni musnad (fe‘l) va musnad ilayhi (faol) dan iborat gap. Fe‘l gapning asosiy elementi bo‘lib, uning ifodalanishi arabchada ikki turda bo‘ladi: birinchi (asosiy) tur — fe‘l + faol, ikkinchi tur esa noma‘lum fe‘l + o‘rinbosar faoldan iborat. Fe‘lli gapning eng kam ikkita tarkibiy qismi bo‘ladi: musnad (fe‘l) va musnad ilayhi (faol). Agar fe‘l o‘timli bo‘lsa, gap tarkibiga maf‘ul bih (to‘ldiruvchi) ham qo‘shiladi.

3. **ال فعل** — FE‘L: TA‘RIF VA TURLARI

Date: 23rd June-2026

Fe'l (ال فعل) — harakat va holatni zamon bilan birgalikda ifodalovchi so'z turkumi hisoblanadi. "Mafatih al-I'rob"da ta'kidlanganidek, fe'lning ma'nosi ikki qismdan tarkib topadi: hodisa (ال حدث) va zamon (ال زمن). Agar faqat hodisani ifodalasa — masdar (مصدر) bo'ladi, faqat zamonni ifodalasa — naqis bo'ladi. Fe'llar zamonga ko'ra uch turga bo'linadi.

الدماضي ال فعل — O'tgan zamon fe'li: O'tgan zamonda bajarilgan harakat yoki ro'y bergan holatni bildiradi. Belgilari: ta' at-ta'nis as-sakina va ta' al-fa'il al-mutaharrikani qabul qilishi. Misol:

وَرَجَعْتُ هِنْدَ دَهَبْتُ — Hind ketdi va qaytdi

الأمر ال فعل — Buyruq fe'li: Kelasi zamonda biror fe'lni bajarishni talab qiluvchi so'zdir. Uning belgisi — talabni o'z-o'zicha ifodalashidir. Shuni ta'kidlash kerakki, muzore' fe'l ba'zan la an-nahiya yordamida talabni ifodalasa-da, bu buyruq fe'li emas.

المضارع ال فعل — Hozirgi-kelasi zamon fe'li: Hozirgi va kelasi zamondagi harakat yoki holatni ifodalaydi. Asosiy belgisi — boshiga muzora'a harflaridan birining (أ, ن, ي, ت) qo'shilishidir. Bu harflar zamirga ishora qiladi:

يَذْكُرُ / ذَكَرَ — esladi / eslaydi

4. FE'L VA FAOLNING SONDA MUVOFIQLIGI

Arab grammatikasining muhim tamoyillaridan biri — faol ikkilik yoki ko'plik bo'lsa ham, fe'l doim birlikda qoladi. "Mafatih al-I'rob"da bu qoida uch misolda ko'rsatiladi:

فَرِيقَهُ الطَّالِبُ قَادَ — Talaba jamoasini boshqardi (birlik)

فَرِيقَهُمَا الطَّالِبَانِ قَادَ — Ikki talaba jamoalarini boshqardi (ikkilik)

فَرِيقَهُمُ الطُّلَبَةُ قَادَ — Talabalar jamoalarini boshqardi (ko'plik)

Ko'rinib turganidek, uchala gapda ham fe'l قَادَ shakli o'zgarmay qolmoqda — bu qoida arab tilini o'rganuvchilar ko'p xato qiladigan jihatlardan biridir.

5. FE'L VA FAOLNING JINSDA MUVOFIQLIGI

Fe'lni faolga jins jihatidan moslashtirish ikki holda bo'ladi: majburiy va joiz. Fe'lni majburiy ravishda muannas shakliga keltirish — faol haqiqiy muannas bo'lib, fe'lga bevosita ulashgan bo'lsa (مَنْى نَجَحْتُ), yoki faol yashirin zamir bo'lib haqiqiy muannas o'rnida tursa (عَثَطَ الشَّمْسُ). Joiz hollar: faol fe'ldan ajralib kelsa, faol majoziy muannas bo'lsa yoki kasra ko'plik bo'lsa.

ال لازم ال فعل VA الم تعدي ال فعل

Arab grammatikasining eng muhim taqsimotlaridan biri fe'lni o'timli va o'timsizga ajratishdir. "Mafatih al-I'rob" asarida bu masala aniq va qisqa ta'riflar orqali yoritilgan.

6.1. الم تعدي ال فعل — O'timli fe'l

O'timli fe'l – O'timli fe'l arab tilida fe'l fa foildan tashqari gapda to'ldiruvchi (mafu'lun bihi) qatnashishini talab qiladigan fe'ldir. Bu fe'lni o'timsiz feldan farqlash yo'li unda olmosh qo'shib ko'rish hisoblanadi.

Bir to'ldiruvchili fe'llar

الطَّعَامُ مُحَمَّدٌ أَكَلَ — Muhammad taomni yedi

Date: 23rd June-2026

الماء الولد شرب — Bola suvni ichdi

Ikki to'ldiruvchili fe'llar

Bu turdagi fe'llar ikki maf'ulni nasb qiladi: asl muftado va xabar bo'lmagan ikki maf'ulni nasb qiluvchilar (kabi) va asl muftado va xabardan bo'lgan ikki maf'ulni nasb qiluvchilar (kabi).

ثوبًا الفقير المصلي كسا — Namozxon kambag'alni kiyim kiyintirdi

اصعب الدرس خالد ظن — Xolid darsni qiyin deb o'yladi

Uch to'ldiruvchili fe'llar

Ular son jihatidan cheklangan bo'lib, asosan xabarlash fe'llari kiradi: أرى، أعلم va shunga o'xshashlar.

حقيقة الخبر أخاه خالد أعلم — Xolid akasiga xabarni haqiqat ekanini bildirdi

6.2. O'timsiz fe'l — ال لازم ال فعل

O'timsiz fe'l — maf'ul bihni nasb qilmaydigan, faol bilan cheklanib, to'ldiruvchi talab qilmaydigan fe'ldir. Bunday fe'lda harakat faqat faolning o'zida qoladi. O'timsiz fe'ning ikki asosiy belgisi: birinchisi, unga ismdagi zamir qaytarilmaydi (جلسه الكرسي — xato); ikkinchisi, undan to'liq maf'ul ismi yasab bo'lmaydi (جلس dan مجلس emas, faqat مجلس عليه deyiladi).

O'timsiz fe'l harf jar orqali bilvosita to'ldiruvchi olishi mumkin, ammo bu to'g'ridan-to'g'ri maf'ul bih hisoblanmaydi:

المدرسة إلى الطالب ذهب — Talaba maktabga ketdi

الكرسي على الرجل جلس — Erkak stulga o'tirdi

7. FAOL VA UNING TURLARI — ال فاعل

Faol (ال فاعل) — fe'lni ijobiy yoki inkor tarzda bajarganini bildiruvchi ism bo'lib, fe'lli gapning ikkinchi asosiy ruknidir. Faol doimo raf' holatida (marfu') keladi. "Mafatih al-I'rob" asarida faolning besh turi ko'rsatilgan: (1) oshkora ism, (2) alohida oshkora zamir, (3) ulanma oshkora zamir, (4) yashirin zamir va (5) ta'vil qilingan masdar.

Oshkora ism sifatida:

تستعجلوه فلا الله أمر أتى — Allohning amri keldi, uni shoshiltirishga urinmang

Alohida oshkora zamir sifatida:

أنا إلا ذاكر ما — Faqat men dars tayyorladim

9. O'ZBEK TILI BILAN QIYOSIY TAHLIL

O'zbek tili va arab tili fe'l tizimini qiyoslashda, ikkala tilda ham o'timli va o'timsiz fe'llar kategoriyasi mavjudligi yaqqol ko'rinadi. Bu o'xshashlik o'zbek tilida so'zlashuvchi talabalar uchun arab tilining ushbu bo'limini o'zlashtirishni engillashtiradi. O'zbek tilida o'timli fe'llar to'g'ridan-to'g'ri to'ldiruvchi bilan keladi — bu tuzilma arabcha gaplar bilan mutanosib. O'timsiz fe'llar esa ko'makchi bilan ishlatiladi, xuddi arabchada harf jar kabi.

Date: 23rd June-2026

Shu bilan birga, farqlar ham mavjud. Arab tilida fe'lining o'timsizligi ba'zan faqat harf jarning yordami bilan aniqlanadi, o'zbek tilida esa ko'makchilar mustaqilroq ishlaydi. Arab tilida jins va son muvofiqligini belgilaydigan maxsus qoidalar mavjud, o'zbek tilida bunday moslik tizimi yo'q. Arab tilida ikki va uch maf'ul oluvchi o'timli fe'llar ham o'zbek tilidan keskin farq qiladi.

10. XULOSA

Ushbu maqolada "Mafatih al-I'rob" asari asosida arab tilida *الام تعدى ال* (o'timli fe'l) va *ال لازم ال* (o'timsiz fe'l) mavzusi batafsil tahlil qilindi. Quyidagi xulosalarga kelindi:

- Arab tilida fe'ning o'timli yoki o'timsizligini aniqlash uchun ikki muhim belgi qo'llaniladi: zamir qaytarish imkoni va to'liq maf'ul ismi yasash imkoni.
- O'timli fe'llar bir, ikki yoki uch to'ldiruvchi olishi mumkin. Bu xilma-xillik arabcha gapni semantik jihatdan boy va aniq qiladi.
- O'timsiz fe'llar to'g'ridan-to'g'ri to'ldiruvchi olmaydi, lekin harf jar orqali bilvosita aloqa o'rnatiladi.
- Faol arab tilida doim marfu' (raf' holatida) keladi va oshkora ism, zamir yoki ta'vil qilingan masdar shaklida bo'lishi mumkin.
- O'zbek tili bilan qiyoslash ko'rsatadiki, ikkala tilda ham ushbu kategoriyalar mavjud, lekin arab tilida jins va son muvofiqligi qoidalari o'zbek tilidan farq qiladi.

Bu tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, o'zbek tilida so'zlashuvchi talabalar arab tili grammatikasini o'rganishda ona tilidagi analogiyalardan foydalanib, materialni chuqurroq va tezroq o'zlashtirishlari mumkin. Oliy ta'lim muassasalarida arab tili darslarida qiyosiy metoddan foydalanish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. محمد عبد الله جمال الدين ابن هشام الأنصاري. شرح قطر الندى و بل الصدى. – بيروت، ١٩٩٤. – ٦٥٤ ص.
2. An-Na'im. Arabcha o'zbekcha lug'at. – Toshkent: Xalq merosi, 2003.
3. Hasanov M. Arab tili. – Toshkent: C Global Books, 2019.
4. Yusupboyev Nuriddin. (2025). Arabic Verb Tenses and Their Grammatical Analysis. American Journal of Philological Sciences, 5(05), 231–234.
<https://theusajournals.com/index.php/ajps/article/view/5679>
5. Sirojiddin SOTVOLDIEV. (2024). Lexical-Semantic And Functional Analysis Of Translations From The Arabic Press. Zien Journal of Social Sciences and Humanities, 39, 15–17. Retrieved from <https://zienjournals.com/index.php/zjssh/article/view/5817>

